

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԵՂԱՆԱԿԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱՏԻՊԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԳԱՅԻԱՆԷ ԳԷՈՐԳԵԱՆ
gevgayane@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայերէնի բայական համակարգի ձեւաիմաստային նկարագրի ամբողջական տիրոյթը ներկայացնելու համար կարեւորում է նաեւ բարբառների եղանակաժամանակային կառուցատիպերի հետազոտութիւնը: Սրանք լեզուի պատմութեան ընթացքում կրել են փոփոխութիւններ:

Հայերէնի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերին առնչուող հիմնահարցերը բոլոր ժամանակների բարբառագէտների կողմից հետազոտուել ու լուսաբանուել են, սակայն դրանք տարբեր խորութեամբ են քննուել՝ փաստական նիւթի սակաւութեամբ եւ քննարկուող հարցի ուղղութեամբ պայմանաւորուած: Բարբառագիտութեան զարգացման արդի փուլում, երբ առանձին բարբառների ուսումնասիրութիւնների, ինչպէս նաեւ հայերէնի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով շուրջ 500 հայկական բնակավայրերից բարբառային յատկանիշների գրանցման արդիւնքում կուտակուել է հսկայածաւալ նիւթ, որի՝ բայական յատկանիշներին վերաբերող տուեալները դեռեւս գիտական շրջանառութեան մէջ չեն դրուել, խիստ կարեւորում է փաստական այդ հարուստ նիւթի կիրառմամբ անդրադառնալ քերականական այն բոլոր փոփոխութիւններին, որոնց զարգացման ընթացքում ենթարկուել են հայերէնի բարբառների բայի եղանակաժամանակային ձեւերը:

Յօդուածում լեզուական փաստերի նորովի ուսումնասիրութեան եւ դիտարկումների հիման վրայ տրուում է հայերէնի բարբառների եղանակաժամանակային կազմութիւնների պատմական զարգացման նկարագիրը, քննուում են դրանց ձեւաբանական կառուցուածքում կատարուած պատմական տեղաշարժերը, նաեւ այն գործօնները, որոնց հետեւանքով նորակազմ լեզուական իրականութիւնները ժամանակի ընթացքում դառնում են համակարգային:

ՆԵՐԿԱՅ ԺԱՄԱՆԿԱԶԵԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Յայտնի է, որ գրաբարն ունեցել է երեք եղանակ՝ սահմանական, հրամայական եւ ստորադասական: Սահմանական ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերը, բացի իրենց հիմնական իմաստից, դրսեւորել են նաեւ ժամանակային այլ իմաստներ, մասնաւորապէս՝ ստորադասական եղանակի ապառնի եւ անցեալ ժամանակ. «...որոշ քերականներ նոյնիսկ այն համարում են գրաբարի սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի էական մի յայրկութիւնը»¹: Յետագայում դրանք գերակշռող դիրք են գրաւել, որի հետեւանքով լեզուից աստիճանաբար դուրս են մղուել ստորադասական եղանակի կազմութիւնները: Այդ ձեւերի իմաստագործառական անորոշութիւնը եւ դրանց փոխարէն ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաիմաստներն արտայայտող կազմութիւնների յաճախադէպ կիրառութիւնները պատճառ են դարձել ստորադասական եղանակի ժամանակաձեւերի գործառական սահմանափակման եւ աստիճանական անհետացման: Դրա հետեւանքով առաջացել է անորոշութիւն. լեզուական միեւնոյն ձեւով արտայայտուել է քերականական միքանի իմաստ՝ ներկայի եւ անցեալ անկատարի, ըղծական ապառնիի եւ անցեալի ապառնիի եւն.:

Հրաչեայ Աճառեանի կարծիքով «այս խառնակութեան առաջն առնելու եւ լեզուի գոնէ երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարուեց կու մասնիկը»²: Սակայն, ամենայն հաւանականութեամբ, յիշեալ կազմութիւնների գործառական բազմարժէքութիւնը վերացնելու նպատակով ներկայի եւ անցեալ անկատարի նոր կառուցատիպերը սկզբնապէս կազմուել են ոչ թէ *կու* եղանականիչ մասնիկով եւ դիմաւոր բայով, այլ նախդրի անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով բաղադրուած զուգորդութիւններով, այսպէս՝ *ի գալ եմ, ի գալ ես, ի գալ է*: Այս վարկածը կարելի է հիմնաւորել հետեւեալ փաստարկներով:

1. Յայտնի է, որ գրաբարում անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովի իմաստն արտայայտում էր հայցական հոլովի եւ *ի* նախդրի յարադրութեամբ: Եւ քանի որ սահմանական ներկան եւ անցեալ անկատարը գործողութեան մէջ լինելու գաղափար են արտայայտում, հետեւաբար անորոշ դերբայի նախդրի հայցականը, ներգոյականի իմաստ ունենալով, կարող էր

արտայայտել ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակների իմաստներ: Վերոյիշեալ բայաձեւերը, ըստ Մանուկ Աբեղեանի, կարող էին կիրառուել սահմանական եղանակի ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի իմաստներով, քանի որ *«ցոյց են տալիս կատարուող կերպի այնպիսի գործողութիւն, որի մէջ յարակայում է ենթական: Դրանք, հին դարերում սակաւ գործածութիւն ունենալով, յետագայում աւելի յաճախ են կիրառուում սահմանական ներկայի նշանակութեամբ»*³:

2. Անորոշով ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները մատենագրութեամբ աւանդուած են դեռեւս հինհայերէնեան շրջանից.-

ա) Աճառեանը նշում է անորոշ դերբայով կազմուած անցեալ անկատարի ձեւեր, որոնք աւանդուած են Ե. դարից՝ *Ետ ում տալ էր զօրէնսն* (որին որ հաղորդութիւն տալիս էր կամ տալու էր կամ տուեց, Բուզանդ, 23), *Ընդ որ գալ էր* (որով գալիս էր կամ գալիս էին, Բուզանդ, 250)⁴: Յիշեալ օրինակները ենթադրել են տալիս համապատասխան ներկայի գոյութիւնը նոյն ժամանակաշրջանում:

բ) Անորոշով ներկայի առաջին օրինակները հանդիպում են Է. դարից: Այս մասին վկայում է Հայր Արսէն Այտընեանը, բերելով հետեւեալ օրինակները՝ *Յոյնք են ի գալ ի վերայ մեր* (Է. դար), *վրանիս կու գան. Դուք զտաճարն այլ յայրել էք ի տալ* (Է. դար), *տաճարն այլ այրել կու տաք*⁵:

գ) Հայր Ղեւոնդ Յովնանեանը, ուսումնասիրելով միջինհայերէնեան գրաւոր աղբիւրները, անորոշով ներկայի բազմաթիւ օրինակներ է նշում Վարդան Արեւելցու *Պատմութիւն Տիեզերական* եւ Մաղաքիա Աբեղայի *Պատմութիւն Թաթարաց* երկերում: Նա Արեւելցու մօտ -ում վերջամասնիկով անկատար դերբայի մէկ օրինակ է վկայում՝ յաւելելով, որ նրա լեզուում *ի* նախդրով անորոշի եւ օժանդակ բայի յարադրութիւնները հաստատական ներկայի հիմնական ձեւերն են⁶:

3. Միջինհայերէնեան շրջանում, ըստ մատենագիտական վկայութիւնների, ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ ժխտական խոնարհման ժամանակաձեւերը կազմուել են անորոշ դերբայով: Այս փաստը ենթադրում է ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ դրական խոնարհման համանման կազմութեամբ ժամանակաձեւերի գործածութիւնը, որից հետեւում է, որ յիշեալ

ժամանակաձեւերը ժամանակագրական առումով նախորդել են միւս կառուցատիպերին:

Առ այդ, ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի՝ անորոշ դերբայով յարադրուած կազմութիւնների առաջին վկայութիւնները հասնում են մինչեւ Է. դար, դրանց նախատիպերը առկայ են դեռեւս հայ մատենագրութեան սկզբնաւորման շրջանում, ժխտական կառուցատիպերը գործառուում են Ժ. դարից սկսած, մինչդեռ ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ *կու* եղանականիշ մասնիկով եւ *ում* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով բաղադրուած ժամանակաձեւերի առաջին օրինակները մատենագրութեան մէջ հանդիպում են ԺԲ. դարից սկսած: Հետեւաբար, կարելի է ենթադրել, որ անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով զուգադրութիւնները նորակազմ ներկայի եւ անցեալ անկատարի նախնական ձեւերն են եղել եւ սկսել են կիրառուել այն ժամանակ, երբ հինհայերէնեան ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի՝ ստորադասականի իմաստով հետզհետէ յաճախացող գործածութեան հետեւանքով առաջացել էր նոր կազմութիւնների անհրաժեշտութիւնը:

Հաւանաբար անորոշով ներկայի եւ անցեալ անկատարի ձեւատիպերը նախապէս, երբ արդի բարբառների քերականական առանձնայատկութիւնները դեռ նոր էին սկսում գծագրուել, ընդգրկել են հայերէնի ողջ տարածքը՝ գործածուելով գրաբարեան ներկային եւ անցեալ անկատարին զուգահեռ: Յետագայում՝ ԺԲ. դարից սկսած, հին շրջանում գոյութիւն ունեցող բարբառային տարբերութիւնների խորացմանը զուգընթաց ստեղծուել են նորակազմ կառուցատիպեր, իսկ անորոշով ներկան եւ անցեալ անկատարը կենտրոնացել են արեւելեան տարածքի բարբառային միաւորների մի մասում: Այս գործընթացին թերեւս նպաստել է այն, որ այդ ժամանակաձեւերը եւս ժամանակի ընթացքում ձեռք են բերել բազմիմաստութիւն (այդ եւն վկայում բարբառային որոշ միաւորներում անորոշով կազմութիւնների կիրառութիւնը ապառնիի իմաստով), հետեւաբար չի լուծուել ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստագործառական բազմարժէքութեան յաղթահարման հարցը, եւ դարձեալ առաջացել է դրանց ձեւաբանական տարբերակման խնդիրը:

Հաւանաբար միայն ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստներն արտայայտող կաղապարային կառոյցներ ունենալու,

բայական միատրների բովանդակութեան պլանում յստակութիւն մտցնելու միտմամբ հայերէնի տարածքային տարբերակները դիմել են նոր միջոցի՝ գործածելով *կու* եղանականիշ մասնիկով եւ դիմաւոր բայածներով յարադրուած զուգորդութիւնները: Դրանք նախապէս զբաղեցրել են ընդարձակ տարածք (այդ եւ վկայում *կու* եղանականիշ մասնիկով յարադրուած ապառնիի ձեւերը)՝ ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստներին զուգահեռ արտայայտելով նաեւ ապառնիի իմաստ: Բարբառների արեւմտեան խմբակցութիւնը, առ այսօր պահպանելով այդ բազմիմաստութիւնը, ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստների արտայայտման համար առանձին ձեւեր չի ստեղծել. արեւելեան խմբակցութեան բարբառները, խուսափելով բազմիմաստութիւնից, կիրառել են ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութեան նոր կառուցատիպեր՝ *-ում*, *-իս*, *-ման* վերջամասնիկներն ունեցող դերբայներով եւ օժանդակ բայով զուգորդուած, իսկ *կու* եղանականիշ մասնիկով բաղադրութիւնները պահպանել են միայն ապառնիի իմաստն արտայայտելու գործառոյթը: Այս օրինաչափութիւնից շեղում են Կոզէնի, Հաւարիկի, Ագուլիսի, Մեղրու բարբառները, որոնք ապառնի ժամանակի իմաստի դրսեւորման համար գործածում են անորոշ դերբայով կազմուած յարադրութիւնները (մընալ ըմ (նէլ): Յիշեալ փաստարկը, կարծում ենք, լրացուցիչ կռուան է՝ հիմնաւորելու վերն արտայայտած այն կարծիքը, թէ անորոշով ներկան եւ անցեալ անկատարը նախապէս ընդգրկել են հայերէնի ողջ տարածքը եւ յետագայում արտայայտելով նաեւ ապառնիի եւ անցեալ ապառնիի ժամանակաիմաստներ՝ նպաստել ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորակազմ ձեւերի առաջացմանը:

Թէեւ ստեղծուել են ներկայի եւ անցեալ անկատարի նոր կազմութիւններ, սակայն գրաբարատիպ ներկան եւ անցեալ անկատարը մասամբ պահպանուել են Խոտորջուրի բարբառում եւ Արամոյի խօսուածքում: Սրանցում բաղաձայնասկիզբ բայերի (Արամոյում նաեւ միավանկ բայերի) ներկան եւ անցեալ անկատարը գրաբարատիպ են (*մընամ* «մնում եմ», *մընաս*, *մընա...*, *մընայի* «մնում էի», *մընայիր*, *մընար...*), իսկ ձայնաւորասկիզբ բայերինը՝ նախամասնիկաւոր, այսպէս՝ *կաղամ* «աղում եմ», *կաղաս*, *կաղա...*, *կաղայի* «աղում էի», *կաղայիր*, *կաղար...* (Հայերէնի բարբառագիտական ատլասի նիւթեր՝ ՀԲԱՆ,

Խոտորջուր, Միջին թաղ, 59)⁷: Ի հակադրություն Խոտորջուրի եւ Արամոյի խօսուածքների՝ Կոզէնի բարբառում, Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խօսուածքներում պահպանուած է գրաբարեան անցեալ անկատարը (*խօսի* «խօսում էի», *խօսիր*, *խօսէր...*): Թերեւս անցեալ անկատարում դերբայակազմ ձեւերի գործածութիւնը ներկայի կազմութիւնների համաբանութեան եւ գրական լեզուի ազդեցութեան արդիւնք է, իսկ գրաբարեան անցեալ անկատարի պահպանումը Դարիկօ Կոստանդեանը բացատրում է հինհայերէնեան անցեալ անկատարի՝ ըղձական անցեալի իմաստով կիրառութեամբ⁸:

Մեր կարծիքով եւս այդ կիրառութիւնը յանգեցրել է անցեալ անկատարի համար նոր կաղապարների ստեղծումին, իսկ անցեալ անկատարի ձեւերը դրսեւորել են միայն ըղձական եղանակի անցեալի իմաստ: Այս երեւոյթը հաւանաբար ընդգրկել է հայերէնի ողջ տարածքը՝ բացառելով միայն գրաբարատիպ անցեալ անկատարով բարբառային միաւորները, որոնցում բայական յիշեալ ձեւերի զարգացումը ընթացել է այլ կերպ: Դրանք ըղձական անցեալի համար են ստեղծել նոր ձեւեր՝ պահպանելով գրաբարատիպ անցեալ անկատարը՝ որպէս սահմանական եղանակի ժամանակաձեւ:

Արեւմտեան խմբակցութեան բարբառների մի հատուածում (Քեսաբ-Սուեդիայի, Բէլլանի, Սեբաստիայի, Ասլանբէկի, Եդեսիայի, Համշէնի (Մալայ, Զեֆանոս) բարբառներ, Շապին-Գարահիսարի, Պոլսի, Սէօլէզի միջբարբառներ) ներկայի եւ անցեալ անկատարի մէկ այլ իմաստի՝ շարունակականի համար են ստեղծուել հինհայերէնեան ներկայ ու անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի եւ *կոր*, *էր*, *դար*, *ունի*//*գունի*, *հայէ*, *հայկակ* մասնիկների զուգորդութեամբ կաղապարային կառոյցներ: Վերջիններս թերեւս առաջացել են ներկայի համար առանձին ձեւատիպեր ունենալու միտմամբ: Այս տեսակէտից մօտենալով հարցին՝ կարելի է առաջ քաշել այն կանխադրոյթը, թէ արդի հայերէնի բոլոր դրսեւորումներում առկայ ներկայ ժամանակի ձեւերը իրենց առաջացման ամենանախնական փուլում ունեցել են միայն շարունակականի իմաստ: Յետագայում է, որ դրանք ընդլայնել են գործառութեան սահմանները՝ ձեռք բերելով ներկայի միւս (մասնաւորապէս՝ ընդհանրական ներկայի) իմաստները: Սա հիմնաւորում է այն փաստարկով, որ մի շարք բարբառներում

սկզբնապես շարունակականի իմաստ արտայայտող ձեւերը զարգացման վերջին շրջանում ձեռք են բերել նաեւ ընդհանրական ներկայի իմաստ:

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵԻԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորակազմ ձեւերի առաջացմամբ չի լուծուել ներկայ եւ ապառնի ժամանակաձեւերի տարբերակման խնդիրը. *կու-*ով կազմութիւնները բազմիմաստ էին, եւ սահմանական ներկան, անցեալ անկատարն ու ապառնին տարբերակուած արտայայտաձեւեր չունէին: Յետագայում այս գործածութիւնը պահպանուել է միայն արեւմտեան տարածքում, իսկ արեւելեան խմբակցութեան բարբառային միաւորները, ինչպէս ասուեց, ներկայի եւ անցեալ անկատարի համար ստեղծելով նոր ձեւեր, *կու* եղանականիշ մասնիկով զուգորդուած բայաձեւերով արտայայտել են ապառնիի իմաստ: Աւելի ուշ ապառնիի յարացոյցում սկսել է գործառել *պիտի* եղանականիշ մասնիկով զուգորդուած կաղապարային կառոյցը՝ *կը* մասնիկով ձեւերի իմաստագործառական անորոշութիւնը վերացնելու համար: Այս մասին Աճառեանը գրում է. «Ամէն լեզուի մէջ էլ ներկան կարող է իբրեւ ապառնի գործածուել: Սակայն այն բոլոր լեզուներում, ուր ներկան իբրեւ ապառնի է գործածուում, կայ յատուկ եւ առանձին ապառնի: Գրաբարի ապառնին ջնջուելուց յետոյ միջին հայերէնը առանձին ապառնիից զուրկ մնաց: Անպատեհութիւնը վերացնելու համար անհրաժեշտ էր ուրեմն կամ առանձին ապառնի ստեղծել կամ նոր ներկայ հնարել: Առաջին միջոցին դիմեցին արեւմուտքի հայերը, որոնք ստեղծեցին *պիտի* ձեւով ապառնի եւ ներկայի համար հաստատ պահեցին *կը* ձեւը: Երկրորդ միջոցին դիմեցին արեւելքի հայերը, որոնք ներկայի համար հնարեցին ում ձեւը՝ պահելով *կը* ձեւը ապառնիի համար, իսկ պիտի ձեւը՝ պարտաւորականի համար»⁹:

Վերոնշեալից հետեւում է, որ *կու* եղանականիշ մասնիկով կազմուած ապառնի ժամանակաձեւի զարգացումը բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւններում տարբեր ընթացք է ունեցել: Արեւելեան խմբակցութիւնում այն շարունակել է գործածուել ապառնիի իմաստով, իսկ արեւմտեանում *պիտի* եղանականիշով կազմութիւնն է արտայայտել այդ իմաստը. «Կայուն կազմութեամբ ապառնին ձեւաւորուել է միայն նոր

հայերէնում: Արեւելահայերէնը ապառնին կազմում է ըղձականին նախորդող կու մասնիկի օգնութեամբ: Նոր արեւմտահայերէնում, սակայն, հաստատւում է արդէն միջին հայերէնում առկայ «պիտի+ստորադասականի ներկայ» կապակցութիւնը....: Յարաբերակցութիւնը պահպանելու համար, սակայն, նոր հայերէնում բացակայում է կու մասնիկով սահմանական եղանակի ձեւը...»¹⁰: Թերեւս աւելի հաւանական է կարծել, որ արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում կու եղանականիչ մասնիկով կազմուած ներկայի բացակայութիւնը ոչ թէ յարաբերակցութիւնը պահպանելու համար է, այլ կու եղանականիչով կազմութիւնների բազմիմաստութիւնը վերացնելու ուղիներից մէկը այնպէս, ինչպէս արեւմտեանում *պիտի* եղանականիչ մասնիկով կազմութիւնների գործածութիւնը:

Պիտի եղանականիչ մասնիկով բայաձեւերի գործածութիւնը բարբառների արեւմտեան եւ արեւելեան խմբակցութիւններում զարգացման տարբեր ընթացք է ունեցել: Եթէ արեւմտեան խմբակցութեան բարբառների մեծ մասում դրանք արտայայտում են սահմանական եւ հարկադրական ապառնիների իմաստ, ապա արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում (բացառութեամբ Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խօսուածքների) այդ բայաձեւերը միարժեք են, գործառականօրէն ծանրաբեռնուած չեն եւ միայն հարկադրական ապառնի ու անցեալի իմաստներով են գործածւում: Հաւանաբար *պիտի*-ով ձեւերի գործածութիւնը ապառնիի իմաստով նախապէս բնորոշ է եղել արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներին, որոնցում ապառնիութեան իմաստը դրսեւորման առանձին ձեւ չի ունեցել:

Բարբառային միաւորներում ապառնի ժամանակի իմաստ են արտայայտում նաեւ ապառնի դերբայով կազմութիւնները: Վերջիններս եւս պատմական զարգացման երկարատեւ ուղի են անցել: Գրաբարում գործածւում էր ապառնի դերբայի երկու տարբերակ՝ *-ոց* եւ *-ի* վերջամասնիկներով: Յայտնի է, որ գրաբարի քերականները դրանք միմեանցից առանձնացնում էին սեռի հիման վրայ: Նրանք ներգործական (երբեմն չէզոք) սեռի համար ընդունում էին *ոց*, իսկ կրաւորական սեռի համար՝ *ի* վերջնահնչիւնով դերբայները: *-Ոց* վերջամասնիկով դերբայը պահպանուել է Ագուլիսում եւ Զուլայում *աց* եւ *էց* վերջամասնիկներն ունեցող տարբերակային ձեւերով, այսպէս՝

ըրուելաց ըմ «երեւալու եմ», կադարելէց ամ «կատարելու եմ», մնալէց ամ «մնալու եմ»¹¹: Միջինհայերէնեան շրջանում գրաբարեան ապառնի դերբային զուգահեռ կիրառուել է նաեւ -ոյ վերջամասնիկով տարբերակը, որը, ըստ Աճառեանի, անորոշի սեռականն է¹²: Վերոնշեալ դերբայը, լայն գործածութիւն ունենալով միջին հայերէնում, կրել է հնչիւնական փոփոխութիւն՝ ոյ>ու: Նրանով բաղադրուած կաղապարային կառոյցները յաճախադէպ են արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում:

Ապառնի ժամանակի իմաստ են արտայայտում նաեւ ըղծական եղանակի բայաձեւերը: Տարածքային տարբերակներում, որպէս ըղծական եղանակի ժամանակաձեւեր, գործածուած են գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները, որոնք, ինչպէս գրաբարում, բարբառներում եւս զուրկ են եղանականիշ մասնիկից: Դրանց եղանակային իմաստը դրսեւորուած է բայահիմքով, լծորդ ձայնաւորներով, դիմաթուանիշ վերջաւորութիւններով, ինչպէս նաեւ ժամանականիշ մասնիկներով: Ըղծական ապառնիի կազմութիւնները բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւններում համադրական կառուցուածք ունեն, դրսեւորուած են գրաբարեան ներկայի տիպի բայաձեւերով եւ բացի հնչիւնական փոփոխութիւններից՝ ձեւային այլ տարբերակուածութիւն հանդէս չեն բերում: Ըղծական անցեալի բայաձեւերին յատուկ են համադրական կազմութեան մէկ (*աղի* «աղայի», *աղիր*, *աղէր*, *աղինք*, *աղիք*, *աղին* (<ԲԱՆ, Մանազկերտ, Էգնախօջա, 69) եւ վերլուծական կազմութեան երկու կառուցատիպեր (*մընէր եմ* «մնայի», *մընէր ես*, *մընէր*, *մընէր ենք*, *մընէր էք*, *մընէր են* (<ԲԱՆ, Քեսաբ, 1), *խօսեմ էր* «խօսէի», *խօսես էր*, *խօսէր*, *խօսենք էր*, *խօսեք էր*, *խօսեն էր* (<ԲԱՆ, Վան, Խոշաբ, Քոներ, 297):

Վերոբերեալից երեւում է, որ բարբառային միաւորներում ապառնի ժամանակի իմաստային նրբերանգների արտայայտման ձեւաբանական միջոցներն են ըղծական եղանակի ժամանակաձեւերը, ապառնի դերբայը եւ *կու*, *պիտի* եղանականիշ մասնիկներով կազմուած զուգորդութիւնները: Դրանց գործածմամբ հակադրուած են բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւնները: Արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում ապառնիութեան իմաստային բոլոր դրսեւորումները ձեւաբանական տարբեր միջոցներով են արտայայտուած:

Արեւմտեան խմբակցութիւնում ապառնիի կազմութիւնների իմաստագործառական յատկանիշների յստակ սահմանազատում չկայ, եւ ձեւային նոյն արտայայտութեամբ յատկանշուող ժամանակային ձեւերը իմաստային տարբեր արժէքներ եւ գործառութիւն ունեն: Դրանք արտայայտում են մէկից աւելի իմաստներ, որոնց դրսեւորումը կախուած է բնագրից եւ հիմնականում պայմանաւորուած է շարահիւսական գործոններով:

ԱՆՅԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵԻԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Անցեալ ժամանակաձեւերը եւս տարածքային տարբերակներում արտայայտման տարատեսակ ձեւեր ունեն եւ զարգացման երկարատեւ շրջան են անցել: Յայտնի է, որ հինհայերէնեան անցեալ ժամանակի ձեւերը երեքն էին՝ յարակատար, գերակատար եւ ստորադասական անցեալ: Յիշեալ երեք ժամանակաձեւերն էլ կազմուել են *-եալ* վերջաւորութեամբ անցեալ դերբայով, այսպէս՝ *գրեալ եմ* (գրել եմ), *գրեալ էի* (գրել էի), *գրեալ իցեմ* (գրած լինեմ): Յետագայում պատմական հնչիւնափոխութեան հետեւանքով տեղի է ունեցել անցեալ դերբայի վերջաւորութեան *եալ>ել* փոփոխութիւնը, որից յետոյ այն վերանուանուել է որպէս վաղակատար¹³: Այս դերբայի գործածութեան սկիզբը Այտընեանը համարում է Ժ.-ԺԱ. դարերը: Միջինհայերէնեան շրջանում առկայ էին վաղակատար դերբայի *-ել* եւ *-եր* վերջամասնիկներով փոփոխակները:

Վաղակատարի *լ>ր* բաղաձայնական հերթագայութիւնը Աճառեանի կարծիքով սովորական երեւոյթ չէ հայերէնի համար. «*Ձայնափոխութիւնը կատարուած է զանազանութիւն դնելու համար -ել անցեալ դերբայի եւ -ել անորոշի միջեւ, որ կարող էր որոշ դէպքերում շփոթուել նրա հետ*»¹⁴: Մեր կարծիքով եւս *-եր* վերջամասնիկով վաղակատար դերբայի առաջացումը պէտք է դիտել *ե* խոնարհման պարզ բայերի անորոշ եւ վաղակատար դերբայների քերականական համանունութիւնից խուսափելու միջոց:

Բարբառային միաւորներում վաղակատար դերբայով բաղադրուած կազմութիւնները բնութագրում են գործառական բազմարժէքութեամբ. դրանք ժամանակային երեք իմաստ կարող են արտայայտել՝ վաղակատարի (*խըմալ ըմ «խմել եմ»*),

յարակատարի (*խըմալ ըմ «խմած եմ»*) եւ անցեալ կատարեալի (*խըմալ ըմ «խմեցի»*):

Գրաբարում անցեալ դերբայի եւ օժանդակ բայի յարադրութեամբ դրսեւորում էր նաեւ յարակատարի ժամանակային իմաստը: Միջին հայերէնում եւ բարբառներում այն արտայայտում է *-ած* վերջամասնիկն ունեցող բայաձեւով, որն առաջին անգամ նկատել է Այտընեանը. վերջինս յիշեալ ձեւը համարել է ոչ թէ ինքնուրոյն դերբայ, այլ անցեալ դերբայի մի տարբերակ¹⁵: *-Ած* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրութիւնները, ըստ Գէորգ Զահուկեանի, արեւելահայ գրական լեզուում վիճակային ժամանակաձեւեր են եւ տարբերում են ժամանակային միւս ձեւերից. *«Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ ած-ով ձեւերը ոչ միայն Արարարեան բարբառում, այլեւ ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզուում միւսներին հաւասարազօր ժամանակային ձեւեր չեն, այլ մասամբ կրաւորականի, մասամբ ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակների վիճակային տարբերակներ (վիճակային կրաւորական՝ գրուած է, վիճակային ներկայ՝ քնած է, վիճակային անցեալ՝ քնած էր)»*¹⁶:

Երկու գրական լեզուներում էլ առկայ է *յարակատար դերբայ*+*օժանդակ բայ* կաղապարային կառոյցը: Հիմնական տարբերութիւնը կիրառութեան ոլորտների մէջ է: Արեւմտահայերէնում դրանք գործառութեան լայն ոլորտ ունեն. հնարաւոր է բոլոր բայերի յարակատար դերբայների զուգորդումը օժանդակ բայի հետ: Արեւելահայերէնում այդ կազմութիւնները ունեն գործառական սահմանափակում. յատուկ են միայն կրաւորական սեռի բայերին եւ չէզոք սեռի այն բայերին, որոնց ցոյց տուած գործողութիւնը ունի հետեւանքային աւարտ, կամ որոնք վիճակ, դրութիւն են ցոյց տալիս: Բացի այդ՝ արեւելահայերէնում դրանք որեւէ ժամանակակէտի հետ չեն առնչում, չեն հակադրում այլ ժամանակաձեւերի, հետեւապէս եղանակաժամանակային կազմութիւններ չեն եւ դուրս են մնում սահմանական եղանակի խոնարհման յարացոյցից: Յարակատար դերբայով կազմութիւնների գործածութիւնը տարբեր է նաեւ բարբառներում, որտեղ դրանք երկակի արժէք ունեն: Բարբառային որոշ միաւորներում յարակատար դերբայը բայի բաղադրեալ

ժամանակաձեւերում արտայայտում է քերականական երկու իմաստ՝ յարակատարութիւն եւ վաղակատարութիւն:

Անցեալ ժամանակի իմաստային տիրոյթին է պատկանում նաեւ անցեալ կատարեալ ժամանակաձեւը, որը պատմական զարգացման ընթացքում սակաւ փոփոխութիւնների է ենթարկուել: Յայտնի է, որ գրաբարում այն ունեցել է վերջաւորութիւնների հետեւեալ երեք տիպերը՝ ներգործածել (ի, եր, աք, էք կամ իք, ին), կրաւորածել (այ, ար, աւ, արք, այք կամ արուք, ան) եւ խառն (էայ, էար, էաւ, էաք, էայք, էան): Ներգործածել խոնարհում են ունեցել *ե* լծորդութեան պարզ եւ ածանցաւոր, ինչպէս նաեւ *ա* եւ *ու* լծորդութեան պարզ բայերը: Ընդ որում՝ յիշեալ խոնարհման ներգործական սեռի բայերը կարող էին խոնարհուել նաեւ կրաւորածել՝ արտայայտելով կրաւորական սեռի իմաստ: Կրաւորածել են խոնարհուել *ա* եւ *ու* լծորդութեան ածանցաւոր, *ի* լծորդութեան պարզ եւ *ան* ածանց ունեցող բայերը: Խառը խոնարհման են ենթարկուել *ի* լծորդութեան *չ* եւ *նչ* ածանցաւոր բայերը, ինչպէս նաեւ *ու* լծորդութեան *նում-չիմ* փոխանցումով ածանցաւոր բայերը:

Միջին հայերէնում հիմնականում պահպանուել են անցեալ կատարեալի դիմանիշ թեքոյթները, սակայն *ա* եւ *ե* լծորդութեան ածանցաւոր բայերը սկսել են խոնարհուել կրաւորածել վերջաւորութիւններով՝ արտայայտելով ներգործական սեռի իմաստ. «*Չարմանալին այն է, որ այս վերջաւորութիւնները կրաւորականի վերջաւորութիւններն են, այնպէս որ միջին հայերէնի գրայ, գրար, գրաւ, գրաք, գրայք, գրան են. ձեւերը գրաբարի համար կրաւորական են: Ուրիշ խօսքով գրաբարի կրաւորականը միջին հայերէնում դարձել է ներգործական*»¹⁷:

Հայերէնի տարածքային տարբերակներում եւս գործառում են անցեալ կատարեալի ներգործածել եւ կրաւորածել դիմորոշ թեքոյթները՝ իրենց բնորոշ *ի* եւ *ա* ձայնաւորներով:

Բարբառային միաւորներում գործածուող ժխտական խոնարհման կառուցատիպերը եւս պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկուել են փոփոխութիւնների: Գրաբարում ժխտական բայաձեւերը կազմուել են *ոչ*, *չ* եւ *մի* ժխտական նախամասնիկներով, որոնք յարադրուել են դրական խոնարհման կազմութիւններին, այսպէս՝ *ոչ սիրեմ, ոչ սիրես, ոչ սիրէ կամ չսիրեմ, չսիրես, չսիրէ*: Ժխտական ներկայի՝ *չ*- նախամասնիկով

կազմութիւնը յետագայ դարերում լայն կիրառութիւն է ստացել, սակայն երկար ժամանակ չի կարողացել դուրս մղել ոչ ժխտական մասնիկով յարադրութիւնները եւ կիրառուել է նրանց զուգահեռ: Այսօր էլ դրանք գործառում են հայերէնի բանաւոր-խօսակցական տարբերակների մեծ մասում, իսկ աւելի ստուար հաստատում շարունակում են կիրառուել ոչ մասնիկով զուգադրութիւնները:

Դրական խոնարհման ժամանակաձեւերի փոփոխութեամբ պայմանաւորուած՝ ժխտականի յարացոյցում եւս յայտնուել են նոր ձեւեր, եւ հինհայերէնեան ժխտական կազմութիւններին զուգահեռ կիրառուել են ժխտականի նորակազմ ձեւերը: Ինչպէս արդէն ասուել է, գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները, միջինհայերէնեան շրջանում ենթարկուելով իմաստային փոփոխութեան, գործառել են որպէս ըղձական եղանակի ժամանակաձեւեր: Սրա հետեւանքով առաջացել են անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրուած նոր կազմութիւններ: Ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորաստեղծ կառուցատիպերը նպաստել են ժխտականի նոր կազմութիւնների առաջացմանը՝ *չեմ ի յերթալ, չես ի կարել* «չես կարողանում», *չէ ի պակասել* եւն.: Այտընեանը, քննութեան ենթարկելով միջինհայերէնեան ներկայի ժխտական կազմութիւնը, նկատում է, որ այն սկսում է գործառել ԺԱ.-ԺԲ. դարերում հետեւեալ կաղապարով՝ *օժանդակ բայի ժխտական ձեւ+նախդիր+անորոշ դերբայ*. «*Միջին դարերու աշխարհիկ լեզուին մէջ ոչ մակբայը գրեթէ իսպառ վերացած է, մինչեւ որ ԺԱ., ԺԲ. դարերու մէջ երեւան կ'ելլէ նոր ձեւ բացասական մը՝ էական բայով եւ ի նախդրով՝ չէ ի հասնել: Յետոյ ԺԳ. դարու մէջ կը գտնենք հիմակուան բացասականը առանց նախդրի՝ չեմ վախնար, չեմ նախանձիր*»¹⁸:

Ներկայի ժխտական ձեւերը նշուած եղանակով կազմելը Յովնանեանը բացատրում է հետեւեալ կերպ. «*Պատճառն յայտնի է, որովհետեւ ի բացասականին չէր հնար ի կիր արկանել հաստատականին կու մասնիկն*»¹⁹: Մեր կարծիքով միջինհայերէնեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի ժխտական ձեւերը անորոշ դերբայով կազմելու իրողութիւնը նախ եւ առաջ պէտք է բացատրուի գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ բազմիմաստութեան հետեւանքով առաջացած նորակազմութիւնների գործառութեամբ:

Ժխտականի վերոբերեալ ձեւերը լեզուի պատմական զարգացման ընթացքում կրել են փոփոխութիւններ. գործածութիւնից դուրս է եկել *ի* նախդիրը, իսկ անորոշ դերբայի վերջնահինչիւնը փոխարինուել է *ր*-ով: Ըստ Այտընեանի՝ ԺԳ. դարում արդէն այդ կազմութիւնը հանդիպում է՝ *չեմ վախնար, չես նախանձիր*:

Ինչպէս ասուել է, արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներում գործառում էին մասնիկակազմ ներկան եւ անցեալ անկատարը: Օրինաչափ էր, որ յիշեալ ձեւերի ժխտականը ձեւաւորուէր դրական խոնարհման կազմութիւնների եւ *չ* ժխտական մասնիկի բաղադրմամբ, սակայն բարբառային միաւորների մեծ մասում, որպէս ժխտական խոնարհման ձեւեր, գործածում են անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրութիւնները: Արեւելեանը վերոնշեալի մասին ունի հետեւեալ դիտարկումը. «Այս կու մասնիկով կազմուած ներկան եւ անցեալը, սակայն, գործածուած է միայն դրական ձեւով: Դրա գործածութեամբ լեզուից դուրս է ընկնում *ի* նախդրով եւ անորոշ դերբայով կազմուած դրական ձեւը, *ինչպէս*՝ եմ *ի* հաւատալ, եմ *ի* գրել: Այս վերջինները մնում են *իբրեւ բացասական, եւ առաջ է գալիս այսպիսի խոնարհում. դրական՝* կու տամ, կու տաս, կու տայ... *բացասական՝* չեմ *ի* տալ, չես *ի* տալ, չէ *ի* տալ»²⁰:

Յաւելենք, որ *ի* նախդրով եւ անորոշ դերբայով յարադրութիւնները դրական խոնարհման համակարգից դուրս չեն ընկել (ընկել է միայն *ի* նախդիրը): Հայերէնի տարածքային տարբերակների մի մասում յիշեալ ձեւերը առ այսօր էլ շարունակում են գործածուել ներկայ, մասամբ նաեւ ապառնի ժամանակների տիրոյթում (*գըրիլ տէմ* «պիտի գրեմ», *ասիլ չեմ* «չեմ ասում, չեմ ասի», *ասիլ մի* «մի՛ ասա»):

Արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում, որտեղ ներկայի եւ անցեալ անկատարի դրական խոնարհման ձեւերը դերբայակազմ են, ժխտականն էլ համապատասխանաբար կազմում է օժանդակ բայի ժխտական ձեւերի եւ *-ում*, *-իս*, *-ման* վերջամասնիկներով դերբայների զուգորդութեամբ: Ենթադրական եղանակի ժամանակաձեւերի համար այս բարբառներում գործառում են *կու* եղանականիշ մասնիկով կազմութիւնները, որոնց ժխտական խոնարհման ձեւերը կազմում են ժխտական դերբայի եւ օժանդակ բայի յարադրութիւններով: Ժխտական դերբայը, ինչպէս յայտնի է,

ծագում է անորոշից / վերջնահինչինի անկմամբ եւ սակաւ կիրառուելով միջին հայերէնում՝ յետագայում ունեցել է յաճախադէպ գործածութիւն:

Պիտի եղանականիշ մասնիկով կազմութիւնների ժխտական խոնարհման ձեւերը բաղադրուում են *չ* եւ *ոչ* նախամասնիկներով: Չ ժխտական մասնիկը համադրուում է եղանականիշ մասնիկին կամ բայաձեւին (*չըպըտի գըրեմ, պըտի չըգըրեմ*), իսկ *ոչ*-ը գործածուում է առանձին (*պէտկ այ գըրեմ վէշ*):

Նախամասնիկ չունեցող եղանակաժամանակային կազմութիւններում (անցեալ կատարեալ, ըղծական ապառնի եւ անցեալ, հրամայական) հինհայերէնեան ժխտականի դրսեւորումները հիմնականում պահպանուել են. դրանց ժխտականը կազմուում է դրական խոնարհման ձեւերի եւ *չ*, *ոչ*, *մի* ժխտական մասնիկների զուգորդութեամբ (*չըխըմիմ* «չխմեմ», *խըմիմ վէշ* «չխմեմ» *մի՛ խաղա* «մի՛ խաղա»): *Մի* ժխտական մասնիկը բաղադրուում է ինչպէս դրական խոնարհման ձեւերին, այնպէս էլ անորոշ դերբային՝ արտայայտելով արգելական հրամայականի իմաստ:

Հրամայականի անորոշով ձեւերը, ըստ Սարգիս Սարգսեանցի, առաջացել են լայն տարածում ունեցող *ր* վերջնահինչինով արգելականից²¹: Աշոտ Աբրահամեանի կարծիքով՝ Սարգսեանցը լեզուական իրողութիւնը բացատրել է հակառակ դրութեամբ, եւ հաւանաբար նրան յայտնի չեն եղել ուրիշ ձեւեր, որ այնքան շատ տարածուած են գրաբարում: Դրանք *մի՛* արգելական մասնիկով եւ անորոշ դերբայով կազմուած արգելական հրամայականի ձեւերն են, որոնք ընդհանուր առմամբ մեղմական բնոյթ ունեն: Իր միտքը հաստատելու համար նա բերուում է հետեւեալ օրինակները՝ *Այլ ես ասեմ ձեզ, ամենեւին մի՛ երդնուլ* (Մատթ., է, 34), *Խնայէա՛ յանձն քո, մի՛ հեղուլ զարիւն եղբար քո հարազատի* (4րդ դպրութիւն, Գլ. ԺԷ, էջ 185)²²:

Անորոշ դերբայով բաղադրուած ժխտական կազմութիւնները, ինչպէս յայտնի է, գործառել են միջին հայերէնում ներկայ եւ ապառնի ժամանակաձեւերի իմաստներով, եւ հաւանաբար սրա հետ է կապուում նաեւ արգելական հրամայականի՝ անորոշ դերբայով կազմութիւնը: Թերեւս ապառնիութեան իմաստով գործածուող բայաձեւը օժանդակ բայի փոփոխութեամբ կարող էր արտայայտել նաեւ արգելական հրամայականի իմաստ: Այս վարկածի հաւաստիութիւնը հետեւեալ փաստարկով կարելի է

հիմնաւորել: Արգելական հրամայականի եւ ենթադրական ապառնի կազմութիւնները մասնակիօրէն նոյնաբժէք են. ունեն միեւնոյն բաղադրիչը (անորոշ դերբայ), որին ենթադրական ապառնի դէպքում յարադրում են օժանդակ բայի ժխտական ձեւերը, արգելական հրամայականի դէպքում՝ մի մասնիկը, այսպէս՝ *նըստիլ չըմ, նըստիլ չըս, նըստիլ չի* եւ *մընա՛լ մի* (<ԲԱՆ, Շամշադին, Բերդ, 288):

Բաղադրեալ ժամանակաձեւերից, ինչպէս ասուել է, գրաբարն ունէր ապառնի (-ոց) եւ անցեալ դերբայներով (-եալ) կազմութիւններ, որոնց ժխտականը կազմում էր ոչ ժխտական մասնիկով, աւելի սակաւ՝ չ-ով: Միջին հայերէնում ապառնի, վաղակատար եւ յարակատար ժամանակաձեւերի ժխտական խոնարհման ձեւերը կազմուել են օժանդակ բայի ժխտական ձեւերի բաղադրութեամբ: Վերոնշեալ կազմութիւնները պահպանուած են նաեւ բարբառներում: Որպէս ընդհանուր օրինաչափութիւն այս ժամանակաձեւերի՝ հարկ է նշել, որ օժանդակ բայի ժխտական ձեւը նախադաս դիրքով է գործածուում: Այս առումով բացառութիւն են կազմում յարակատար դերբայով կազմութիւնները, որոնցում օժանդակ բայի ժխտական ձեւերը մնում են անփոփոխ՝ շարունակելով կիրառուել յետադաս դիրքով: Արեւելեան տարածքի բարբառներում օժանդակ բայի եզակի Յրդ դէմքի է ձայնաւորը, միանալով ժխտական մասնիկին, հնչիւնափոխում է՝ վերածուելով /հ-ի, իսկ արեւմտեանում անփոփոխ պահպանում է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Բարբառների եղանակաժամանակային կազմութիւնների քննութիւնը ցոյց տուեց, որ դրանք պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկուել են փոփոխութիւնների: Փոխուել են եղանակների ու ժամանակաձեւերի քանակը (հինհայերէնեան որոշ ժամանակաձեւեր վերացել են՝ իրենց տեղը զիջելով նորակազմ բայական միաւորների), յարացուցային կազմութիւնների կառուցուածքը, բայի քերականական իմաստների դրսեւորման միջոցները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Լաւրենտի Յովհաննիսեան, «Դասական Գրաբարի Բայական Ժամանակների Կիրառութիւնը», *Լեզուի եւ Ոճի Հարցեր*, Մաս 3, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 280:
- ² Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի...*, Հտր. 4, Գիրք Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 369:
- ³ Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Լեզուի Տեսութիւն*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 312-313:
- ⁴ Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն*, Հտր. 4, Գիրք Բ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 174:
- ⁵ Արսէն Այտընեան, *Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբար Կամ Արդի Հայերէն Լեզուի*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1866, էջ 87:
- ⁶ Հայր Ղեւոնդ Յովնանեան, *Հեղափոխութիւնը Նախնեաց Ռամկորէնի Վրայ*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1897, էջ 254-255:
- ⁷ Յօդուածում գործածուած են հայերէնի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով հաւաքուած նիւթերը, որոնք պահուած են ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտում եւ ներկայացուած են ՀՐԱՆ յապաւմամբ:
- ⁸ Դարիկո Կոստանդեան, «Խոտորջուրի Բարբառային Իրայատկութիւնների Լեզուաշխարհագրական Բնութագիրը», *Հայերէնի Բարբառագիտական Արլաս*, Պրակ 2, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 58:
- ⁹ Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն*, Հտր. 4, Գիրք Բ, էջ 173:
- ¹⁰ Եղգէֆ Կարստ, *Կիլիկեան Հայերէնի Պարմական Քերականութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2002, էջ 288:
- ¹¹ Աշոտ Աբրահամեան, *Հայերէնի Դերբայները եւ Նրանց Ձեւաբանական Նշանակութիւնը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1953, էջ 142:
- ¹² Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն*, Հտր. 4, Գիրք Բ, էջ 234:
- ¹³ Աբեղեան, էջ 293:
- ¹⁴ Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն*, Հտր. 4, Գիրք Բ, էջ 216:
- ¹⁵ Այտընեան, էջ 104:
- ¹⁶ Գէորգ Զահուկեան, *Հայոց Լեզուի Զարգացումը եւ Կառուցուածքը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 59:
- ¹⁷ Աճառեան, էջ 404:
- ¹⁸ Այտընեան, էջ 87:
- ¹⁹ Յովնանեան, էջ 254:
- ²⁰ Մանուկ Աբեղեան, *Աշխարհաբարի Քերականութիւն*, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Տպարան, 1906, էջ 315:
- ²¹ Սարգիս Սարգսեանց, *Ազուկեցոց Բարբառը*, Մոսկուա, 1883, էջ 130:
- ²² Աբրահամեան, էջ 285:

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE STRUCTURES OF THE TENSE AND MOOD
SYSTEMS IN ARMENIAN DIALECTS
(Summary)

GAYANE GEVORGYAN
gevgayane@gmail.com

The study of the evolution of tense and mood category forms in Armenian dialects from the viewpoint of integral formal and semantic description of the verbal system of the Armenian language is of central importance. This historical development underwent significantly diverse changes in the course of time and in various Armenian districts and dialects.

This analytical paper highlights how the number of tense and mood forms underwent significant changes. Certain temporal forms of Old Armenian dropped out of use giving way to new formations, and the structure of the verbal paradigm and the ways of expressing grammatical categories of the verb were modified.